

ESTUDIOS MINDONIENSES
Volumen 34 (2020-2021), págs. 211-242
ISSN: 0213-4357

AS CATEDRAIS DE MONDOÑEDO: PROPOSTA PARA UNHA VÍA CULTURAL

JUAN MARIO CRECENTE MASEDA

Dr. Arquitecto

Director de Crecente Asociados

correo@crecenteasociados.com

LAS CATEDRALES DE MONDOÑEDO: PROPUESTAS PARA UNA VÍA CULTURAL

RESUMEN: La historia de la Diócesis de Mondoñedo-Ferrol y su impacto en la configuración del territorio norte de la comunidad gallega reviste una especial singularidad, fruto de la itinerancia de sus sedes y de la relación histórica con el mar, o mejor dicho con el “mar por medio”. Prestaremos atención en este artículo a un concreto espacio temporal de 102 años, entre 1117 y 1219, que caracteriza tres municipios singulares del Obispado: Foz, Ribadeo y Mondoñedo, coincidiendo con la celebración del 800 aniversario del pontificado del Obispo Martín I, y el inicio de la construcción de la sede de Valibria. Este artículo presenta una aproximación al territorio desde el punto de vista de la relación entre Patrimonio y Turismo y la apuesta por la revalorización del concepto de las Catedrales con la creación de una Vía Cultural que conecte los principales hitos del territorio.

PALABRAS CLAVE: *Turismo, Patrimonio, Vía Cultural, Playa de As Catedrales, Mondoñedo, San Martiño, Foz, Ribadeo.*

AS CATEDRAIS DE MONDOÑEDO: PROPOSTA PARA UNHA VÍA CULTURAL

RESUMO: A historia da Diocese de Mondoñedo-Ferrol e o seu impacto na configuración do territorio norte da comunidade galega revisten unha especial singularidade, froito da itinerancia das súas sedes, e da relación histórica co mar, ou mellor dito co “mar por medio”. Prestaremos atención neste artigo a un concreto espazo temporal de 102 anos, entre 1117 e 1219, que caracteriza tres concellos senlleiros do Bispado: Foz, Ribadeo e Mondoñedo, coincidindo coa celebración do 800 aniversario do pontificado do Bispo Martín I, e do inicio da construción da sede de Valibria. Este artigo presenta unha aproximación ao territorio desde o punto de vista da relación entre Patrimonio e Turismo e aposta pola revalorización do concepto das Catedrais coa creación dunha Vía cultural que conecte os principais fitos do territorio.

PALABRAS CLAVE: *Turismo, Patrimonio, Vía Cultural, Praia das Catedrais, Mondoñedo, San Martiño, Foz, Ribadeo.*

THE CATHEDRALS OS MONDOÑEDO: PROPOSAL FOR A CULTURAL ROUTE

ABSTRACT:. The history of the Diocese de Mondoñedo-Ferrol and its impact in the construction of the territory are the result of the itinerancy of the see of the Diocese through the times, in a territory characterised by the special historic relation with the sea. We pay special attention on this article about a concrete temporal space of 102 years, a thrilling epoch where the dam mobility of the episcopal see includes and characterizes three of the most important municipalities of the area: Foz, Ribadeo and Mondoñedo. In 2019, takes place the 800 anniversary of the beginning of the bishopric of Martín (1219-1248), who developed the construction of the see of Valibria. On this occasion, this article presents the territory from the point of view of the relation between Heritage and Tourism and formulates a proposal for a cultural route connecting the main highlights of this territory.

KEYWORDS: *Tourism, Heritage, Cultural Route, Praia das Catedrais, Mondoñedo, San Martiño, Foz, Ribadeo.*

INTRODUCCIÓN

A miña primeira relación co Bispado de Mondoñedo Ferrol (fig. 1 e fig. 2) e a natalicia porque a Terra Chá acolleu ese berce primeiro, e puidera ser que unha temperá visita a nobre Vila de Mondoñedo alentara un inicial interese arquitectónico.

Visita que xa daquela motivara a pegada no Seminario do Tío Xosé, o poeta Xosé Crecente Vega, do que por certo se compren 125 anos do seu nacemento o vindeiro ano 2021, e agarda unha vez máis o recoñecemento da Real Academia Galega.

A nosa primeira intervención profesional no bispado de Mondoñedo Ferrol ten xa algúns decenios, e mais tarde espallouse coa extensa complexidade que as diversas sedes do mesmo presentou o longo dos séculos polo norte da provincia de Lugo.

Fig. 1: Bosquexo Catedral de Mondoñedo. Mario Crecente.

Fig. 2. Vista da Vila de Mondoñedo dende o pazo de San Isidro 1848. Arquivo Catedralicio.

Daremos conta das obras proxectadas e dirixidas na Catedral de Mondoñedo, na Reitoral de San Martiño de Mondoñedo no concello de Foz, ou os traballos de Planeamento para a ordenación do Monumento Natural de As Catedrais no concello de Ribadeo, para rematar de novo no concello de Mondoñedo co Proxecto de novo Museo Catedralicio e Diocesano, que Cabido e Bispado propoñen para recuperar o pazo Episcopal, sen esquecer unha lonxana intervención no Santuario de Arante no concello de Ribadeo.

Neste artigo presentamos de maneira resumida esas intervencións arquitectónicas, na planificación, rehabilitación, equipamento ou musealización de edificacións da diocese, ou máis concretamente das súas catedrais, é concluímos cunha proposta que consideramos central para a comprensión da riqueza deste singular Bispado, como é a de propoñer unha Vía Cultural, sobre a base das distintas sedes e lugares que ocupou o báculo.

O meu entendemento como Profesor de Xestión Turística do Patrimonio estará presente nas reflexións e propostas que se desenvolven, é a crenza de que unha mellor relación entre patrimonio e turismo é posible, é mais aínda, moi necesaria.

Non se trata só de adxectivar un e outro, Patrimonio e Turismo ou Turismo e Patrimonio: Cultural, Sostible ou Consciente, senón de substantivar os dous, e levar esa relación o terreo da ordenación territorial e a planificación, porque é sobre o terreo onde a teoría se pode facer realidade e acadar así o necesario equilibrio.

ANTECEDENTES

As primeiras actuacións na Catedral de Mondoñedo

A primeira intervención realizada na Diocese de Mondoñedo ao longo da miña carreira profesional foi na Catedral de Mondoñedo entre os anos 1994-1996, como director do equipo redactor do Proxecto de Iluminación.

Nunha primeira fase levouse a cabo o alumeado da nave central da Catedral (fig. 3), con vinte luminarias para o alumeado do retablo maior e con proxectores cenitais instalados en todos os capiteis para a iluminación do conxunto da nave principal. Nunha segunda fase, abordáronse a xirola e as súas capelas, así como as naves laterais, con proxectores sobre os capiteis das mesmas. Ambas fases foron acometidas a través dos orzamentos da entón Consellería de Cultura da Xunta de Galicia, Secretaría Xeral para o Turismo.

Nunha terceira fase, con cargo á aportación de Endesa, ilumináronse as pinturas murais, a sancristía e o coro, tanto o instalado no presbiterio como o localizado no cruceiro esquerdo. Nesta mesma actuación, é co obxecto de evitar calquera dano posible nas pinturas do teito do transepto, instaláronse tamén filtros nas luminarias que as alumean.

O deseño da iluminación pretendía expresar a configuración arquitectónica do templo coas bóvedas de cruceiría da nave central, destacar o altar maior, e acompañar xirola a naves laterais, e todo elo co menor impacto posible en muros e paramentos.

Fig. 3. Proxecto de Iluminación interior da Catedral de Mondoñedo.

Fig. 4. Portada do Avance do Plan Director da Catedral de Mondoñedo.

Toda esta iluminación está aínda hoxe en uso e cumpre coa súa función, gracias ao traballo de execución do enxeñeiro José Manuel López Fernández, aos equipos de Erco, e ao mantemento de Valentín Ínsua, campañeiro da Catedral.

Posteriormente, e dentro dos Plans de Catedrais promovidos polo Ministerio de Cultura, o Cabido promoveu a redacción do Plan Director da Catedral de Mondoñedo (fig. 4) dirixido polo arquitecto Antonio de Vega, no que participamos varios autores de distintas disciplinas, e cun papel moi relevante do entón arquivista D. Enrique Cal Pardo.

Dentro dos estudos e propostas deste Plan Director, fomos responsables de redactar o Plan de Uso e Xestión, nunha catedral entón “deserta”, que tiña como un valor principal as tres sedes, suxerindo xa naquel momento un avance da proposta que agora se recolle e detalla no presente artigo.

A rehabilitación da casa reitoral de San Martiño de Mondoñedo (Foz) como centro de interpretación

As nosas actuacións na casa reitoral de San Martiño de Mondoñedo en Foz teñen a súa orixe antes do cambio de século con estudos previos. No ano 2004 e para o Bispado Mondoñedo-Ferrol, redactamos un proxecto de melloras na cuberta da edificación cuxo estado poñía en perigo a integridade do conxunto.

Posteriormente, a Dirección Xeral do Patrimonio Cultural promoveu un proxecto de intervención que tiña como obxectivo a adecuación do inmovible, tras un período sen uso, así como o seu equipamento e posta en servizo como soporte dunha colección visitable, para a interpretación do conxunto monumental. O seu desenvolvemento levouse a cabo en fases sucesivas que permitiron acadar o estado actual (fig. 5).

En 2012, por encargo da Dirección Xeral de Patrimonio, reorganizouse a casa reitoral para aloxar dous usos diferenciados, por un lado o uso de vivenda, e por outro un novo uso como museo vencellado á igrexa. Crecente Asociados, coa colaboración do arquitecto José Luís Martínez Raído, redactou un proxecto que distribuía a edificación en dúas zonas independentes con entradas propias. A planta baixa e metade da planta primeira destinadas a museo, mentres que o resto da planta primeira e a planta baixo-cuberta reservábanse para residencia do párroco. Aproveitouse a disposición construtiva orixinal da casa resolta en dúas cruías para separar os usos da planta primeira mediante o muro mestre central. Realizouse un acondicionamento e urbanización exterior, e rehabilitouse a edificación anexa, como garaxe e depósito dos Pasos de Semana Santa, completando así o proceso de recuperación do conxunto.

Fig. 5. Distintas fases dos proxectos de adecuación da casa reitoral de San Martiño de Mondoñedo (2006-2018).

Anos máis tarde, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural encargounos a redacción dun Proxecto Básico e de Execución das obras de adecuación da casa reitoral de San Martiño de Mondoñedo; así como a posterior dirección de obra, executada entre xullo de 2017 e abril de 2018 pola empresa construtora Abal, e coa colaboración de Jose Luís Martínez Raído e Luís Villar. O obxecto desta última actuación foi a posta en servizo da casa reitoral para convertela en Centro de Interpretación. Finalizadas as obras, coordinamos tamén a fase de musealización, co historiador Manuel Castiñeiras como asesor, Pepe Barro como museógrafo, Rey de Oros como historiadores-documentalistas e Sebastián Rodríguez como executor da musealización, e que hoxe se pode contemplar cando se visita a Reitoral, estando pendente de uso o espazo habitacional.

O proxecto museístico desenvolvido propón ao visitante un percorrido que comeza no exterior, a través de paneis que presentan a evolución do templo ao longo das súas diversas fases históricas.

No interior dispónse un espazo de recepción de visitantes e sete salas. As dúas primeiras están destinadas ao período comprendido entre os séculos VI e IX, que se corresponde coas orixes da diocese, abranguendo desde a sede “britoniense”, ata a restitución da sede en *Minduniето*. A sala terceira xira en torno a San Rosendo, e á basílica perdida do século X, cunha proxección de volume do edificio. As salas cuarta e quinta afondan na construción da basílica romana desde as ópticas arquitectónica, escultórica e pictórica, con espazo para as figuras lendarias e históricas do momento, como o Bispo Santo. Completan a exposición as salas sexta e sétima, dedicadas á arquitectura pacega, coa cámara do bispo, a sala abovedada e a exposición do “tesouro de San Rosendo”.

O espazo conta tamén cun salón de actos, habilitado para o seu uso como sala de proxección ou de exposicións temporais, ao estar dotado dos medios audiovisuais precisos, e onde se desenvolveu un ciclo de conferencias de apertura.

O ciclo de conferencias con motivo da inauguración do centro de interpretación de San Martiño de Mondoñedo (Foz)

Tras a inauguración do centro, o 1 de xuño de 2018, programamos un ciclo de conferencias que se estendeu desde xuño a decembro dese mesmo ano, tendo como tema central a análise da historia do monumento desde diversas disciplinas (fig. 6). Nas diversas sesións organizadas participaron o profesor de arte medieval Manuel Castiñeiras González, a restauradora Blanca Besteiro García, os arqueólogos Luís Cordeiro Maañón e Celso Rodríguez Cao, o Deán da Catedral de Santiago, D. Segundo

Fig. 6. Cartazes do ciclo de conferencias organizado en 2018 con motivo da inauguración do centro de interpretación de San Martiño de Mondoñedo.

Leonardo Pérez López; o arquitecto Ignacio López de Rego e o deseñador Pepe Barro.

Como broche final ao ciclo de conferencias, organizouse un encontro que non estaba inicialmente previsto, pero que se revelou como unha oportunidade, dadas as analoxías detectadas entre a catedral de San Martiño de Mondoñedo e a catedral de Veszprém, en Hungría. Ambas comparten o feito de ser as primeiras catedrais dos seus respectivos países e de localizarse nun *Finisterrae*. Esta localidade húngara conecta tamén coas orixes de San Martiño de Braga, figura relacionada coa expansión do monacato en Galicia e fundador do Bispado de Dumio, do que o Bispado de Mondoñedo recolle a testemuña.

Como resultado, o 20 de marzo de 2019, coincidindo coa festividade de San Martiño, celebrouse o encontro San Martiño de Foz (España)– Veszprém (Hungría) (fig. 7), promovido pola Xunta de Galicia, a Diocese de Mondoñedo-Ferrol e o Concello de Foz, e organizado por Crecente Asociados.

O acto tivo lugar na Basílica de San Martiño de Mondoñedo, e foi inaugurado por representantes das tres institucións promotoras, Bispado, Concello e Xunta de Galicia. A continuación, interviñeron os convidados da cidade de Veszprém: o director do Arquivo Arquidiocesano de Veszprém, Balázs Karlinszky; a directora da Oficina de Turismo, Beáta Bérczi; e a directora de marketing da Oficina de Turismo, Szilvia Görbicz; que fixeron unha presentación da súa cidade desde os puntos de vista sacro, cultural e turístico. Para pechar o acto, o historiador Anselmo López Carreira, fixo un percorrido pola biografía de San Martiño de Dumio e a súa pegada na historia de Galicia.

O Plan Especial de Protección da Praia das Catedrais e o estudo O Turismo na Praia das Catedrais

No ano 2015, trala aprobación do Plan Xeral de Ordenación do Concello de Ribadeo, a administración municipal convocou o concurso para a redacción do PE_1, Plan Especial de Protección da Praia das Catedrais, co obxectivo de ordenar urbanísticamente As Catedrais (ou Praia de Augas Santas, segundo a súa denominación tradicional) e o seu entorno, afectando unha superficie de 56 hectáreas.

Crecente Asociados constituíu un equipo xunto a GAU Arquitectura e Urbanismo e o Instituto de Biodiversidade Agraria e Desenvolvemento Rural (Ibader), e presentou a proposta “A Terra non é máis que o debuxo do Mar”, resultando adxudicatarios de dito concurso, e facéndonos cargo da redacción do documento técnico.

20.03.2019 BASÍLICA DE SAN MARTIÑO DE MONDOÑEDO (FOZ)

**ENCUENTRO SAN MARTIÑO DE FOZ (ESPAÑA) - VESZPRÉM (HUNGRÍA):
 TRAS LOS PASOS DE SAN MARTIÑO. ENCONTRO SAN MARTIÑO DE FOZ
 (ESPAÑA)- VESZPRÉM (HUNGRÍA): TRALAS PEGADAS DE SAN MARTIÑO.
 MEETING SAN MARTIÑO DE FOZ (SPAIN) - VESZPRÉM (HUNGARY):
 FOLLOWING THE FOOTSTEPS OF SAINT MARTIN**

17:00 Inauguración
 Javier Castiella, Alcalde de Foz.
 Paloma Vázquez Fernández, Xefa da Área Provincial de Turismo de Lugo (Xunta de Galicia)
 Luis Ángel de las Heras, Bispo da Diócese Mondoñedo-Ferrol.

17:15 Veszprém: sacralidade, cultura e turismo
 Balázs Karlinszky, Director do Arquivo Arquidiocesano de Veszprém.
 Beáta Bérczi, Directora da Oficina de Turismo de Veszprém.
 Szilvia Górbicz, Directora de marketing da Oficina de Turismo de Veszprém.

18:15 Conferencia de clausura: "San Martiño de Dumio"
 Anselmo López Carreira, Historiador.

Fig. 7. Encontro San Martiño de Foz (España) - Veszprém (Hungría), celebrado o 20 de marzo de 2019.

Sen ben o Plan pretendía preservar o Monumento Natural, entre os traballos a desenvolver non se contemplaba a análise do fenómeno turístico, principal condicionante da situación actual deste enclave. É por elo que en paralelo ao desenvolvemento do Plan Especial, o equipo de Crecente Asociados elaborou por iniciativa propia un estudo ao respecto, que foi publicado como unha monografía do Ibader, dentro da Serie Biodiversidade, baixo o título “O Turismo na praia das Catedrais”, e que levamos a cabo coa colaboración dos nosos colegas, Mónica Carballo, Rubén Santiago, e Gonzalo Álvarez.

Nesta obra analízanse a oferta e a demanda turística a diferentes escalas territoriais (parroquia da Devesa, municipio de Ribadeo, xeodestino da Mariña Lucense, provincia de Lugo e Comunidade Autónoma de Galicia) e realízase unha aproximación ao número actual de turistas que reciben a praia e o ámbito do Monumento Natural, a partir do manexo de datos turísticos existentes e de visitas ao lugar para a medición manual de visitantes en diversas xornadas de 2016, que se consideran representativas polas súas diferentes condicións meteorolóxicas, de coeficiente de mareas, e de tempada turística.

O estudo (fig. 8) analiza tamén as estratexias de promoción e comercialización que levaron á praia a se converter nun dos principais focos de atracción turística de Galicia e remata coa presentación dunha serie de casos de referencia en materia de xestión de fluxos turísticos (Stonehenge, Giant’s Causeway e Newgrange, Knowth e Brú na Bóinne).

A gran aportación desta publicación é a elaboración dunha estimación sobre o número de visitantes a dúas escalas (Praia / Monumento Natural) e sobre a evolución prevista para os próximos anos en base a tres escenarios posibles: de mínimos, intermedio e de máximos. No escenario de máximos, o Monumento Natural acadaría o millón de visitantes no Ano 2021, coincidindo co Ano Santo Xacobeo.

As conclusións do estudo permiten identificar prioridades, como son a necesidade dun centro de acollida e información ou o redeseño de accesos e aparcadoiros vencellados o tren como principal vía de chegada. A partir das recomendacións para a axeitada planificación turística deste enclave, desenvolveuse o Plan Especial (fig. 9), actualmente en proceso de aprobación definitiva e que se considera imprescindible para asegurar un futuro sostible para As Catedrais.

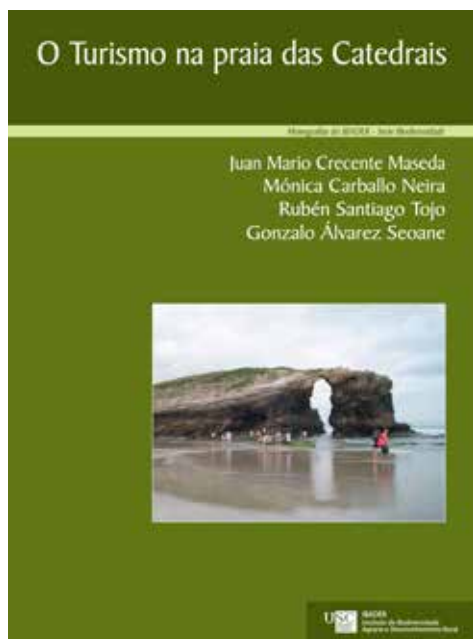

Fig. 8. Portada do libro *O Turismo na Praia das Catedrais*.

Fig. 9. Portada do documento de inicio do *Plan Especial de Protección das Catedrais*.

A proposta de rehabilitación e ampliación do Museo Diocesano

En 2018, por encargo da Diocese de Mondoñedo-Ferrol, Crecente Asociados elaborou unha proposta de rehabilitación e ampliación do Museo Catedralicio e Diocesano nas antigas dependencias (residencia) do Pazo episcopal, que tiña como obxecto incorporar o papel do edificio na cidade, e no territorio do Bispado, e completar a rehabilitación do conxunto catedralicio, permitindo recoller e presentar unha selección do excepcional patrimonio moble, que a diocese e o cabido atesouran.

Esta proposta presentouse á convocatoria de axudas para financiar traballos de conservación ou enriquecemento de bens inmobles do Patrimonio Histórico Español, dentro do Programa “1,5% Cultural” do Ministerio de Fomento.

Nese ano a proposta non resultou seleccionada a pesares da súa boa valoración, por razóns presupostarias, se ben foi presentado novamente en 2020 con un proxecto mellorado á mesma liña de axudas, estando actualmente pendente de resolución.

Con motivo dos estudos levados a cabo en 2018, descubriuse que en 2019 se celebraban os 800 anos de historia da Catedral da Asunción (fig. 10), tomando como efeméride o inicio do pontificado do Bispo Martín I no ano 1219, por ser o prelado que trasladou de modo definitivo a sé episcopal a Mondoñedo, e ser o impulsor da construción da actual Catedral, consagrada por el mesmo en 1246.

Para celebrar este acontecemento, a Diocese de Mondoñedo-Ferrol organizou unha exposición itinerante, e encargou a Crecente Asociados a coordinación dun ciclo de conferencias, que deron inicio en novembro de 2019 e estendéronse maio de 2020 (fig. 11). As comunicacións presentadas por diversos especialistas neste marco son a base deste especial da Revista Estudos Mindonienses.

Fig. 10. Versión do logo do 800 Aniversario da Catedral proposta por Crecente Asociados e versión definitiva.

MONDOÑEDO 800 ANOS

"800 ANOS DO COMEZO DO PONTIFICADO DO BISPO DON MARTÍN I - 1219-1248"

CICLOdeCONFERENCIAS

Mondoñedo, 08 Novembro 2019 ás 19:30 h.
☐ Manuel Castiella. Pintura e orfebrería das catedrais medievais.

Mondoñedo, 22 Novembro 2019 ás 19:30 h.
☐ José Miguel Andrade Cernadas. Historia da diocese

Ferrol (Aula Carlos III, edificio de Herrerías), 28 Novembro 2019 ás 20:00 h.
☐ Fernando López Alsina. As Cidades do Bispado e os seus burgos

Ferrol (Aula Jorge Juan, edificio de Herrerías), 20 Decembro 2019 ás 20:00 h.
☐ Manuel Vilari. O Camiño Inglés.

Bretoña (Centro de Interpretación de Bretoña), 27 de decembro ás 20:00 h.
☐ Segundo L. Pérez López. Datos acerca da Ecclesia Brittonensis.

San Martiño de Mondoñedo (San Martiño de Mondoñedo, Foz), 10 Xaneiro 2020 ás 20:00 h.
☐ Ramón Yzquierdo Perin. As catedrais medievais de Mondoñedo: arquitectura e escultura

San Martiño de Mondoñedo (San Martiño de Mondoñedo, Foz), 24 Xaneiro 2020 ás 20:00 h.
☐ Celia Castro Fernández. Iconografía dos capiteis da catedral de Mondoñedo

Ribadeo, 7 Febreiro 2020
☐ Mario Crecente. As Catedrais de Mondoñedo

Ribadeo, 21 Febreiro 2020
☐ Ana Goy Díaz. Patrimonio Mundial na diocese mindoniense

Olligueira, 13 Marzo 2020
☐ Blanca Besteiro. As pinturas murais das catedrais de Mondoñedo. Descuberta e restaura

Viveiro, 31 Marzo 2020
☐ Juan Monterosa Montero. El patrimonio pictórico de la catedral de Mondoñedo a partir de la Edad Moderna.

Vilalba, 24 Abril 2020
☐ Carmen Manso. Os debuxos de Vilaamil

Xubia, 15 Mayo 2020
☐ Javier Gómez Darriba. "La renovación artística de la catedral de Mondoñedo entre 1550-1800. Respeto y memoria por un templo medieval".

Fig 11. Programa do ciclo de conferencias con motivo da conmemoración dos 800 anos de historia da Catedral de Mondoñedo

AS CATEDRAIS DE MONDOÑEDO

Os valores culturais

Os traballos presentados no capítulo “1. Antecedentes”, contextualizan o coñecemento acumulado polo equipo de Crecente Asociados nas últimas décadas sobre o territorio da diocese e os seus complexos valores patrimoniais, hoxe e descoñecidos polo gran público e a maioría dos visitantes da comarca.

O amplo arquivo de planimetría, estudos históricos e materias gráficas recompilados, así como as visitas e recoñecemento de inmobles as súas coleccións de patrimonio moble, e as entrevistas cos representantes da Diocese e das distintas administracións presentes no territorio son os alicerces para formular a proposta “As Catedrais de Mondoñedo” que outorga o título a este artigo e que se explica no capítulo 3.

Pártese da comparación das tres catedrais, San Martiño de Mondoñedo, a Colexiata de Ribadeo, e Santa María da Asunción, inmobles de diferente dimensión física pero que comparten unha mesma dimensión patrimonial, ao estar todas declaradas Ben de Interese Cultural, ao amparo da lei 5/2016, de 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia (fig. 12).

Fig. 12. Siluetas de San Martiño de Mondoñedo en Foz, o fachada proxectada para a Colexiata de Ribadeo, e a fachada de Santa María da Asunción, todas a mesma escala.

A Catedral da Nosa Señora da Asunción de Mondoñedo (BIC.000.006), foi a primeira en obter a declaración, ao ser nomeada Monumento Nacional por lei do 24 de maio de 1902 do *Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*. Posteriormente, esta mesma institución ditou a declaración da Basílica de San Mariño de Mondoñedo (BIC.000.036) como Monumento histórico-artístico por decreto do 4 de xuño de 1931. A Colexiata de Ribadeo, se ben non conta cunha declaración específica, está integrada dentro do Conxunto histórico de Ribadeo (BIC.000.573), en virtude do decreto 266/2004, do 11 de novembro, polo que se declara ben de interese cultural, coa categoría de conxunto histórico, a vila de Ribadeo na provincia de Lugo.

A estas declaracións habería que sumar a declaración do conxunto histórico de Mondoñedo (BIC.000.369), a través do decreto da Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia do 23 de maio de 1985. Ademais, a Catedral de Mondoñedo forma parte dos Camiños de Santiago do Norte Peninsular, declarados Patrimonio Mundial pola UNESCO en 2015.

Elisa Ferreira Priegue, á que consideramos a maior estudosa de camiños medievais en Galicia é autora do libro “Los Caminos Medievales en Galicia”, o manual de referencia sobre a historia dos camiños na nosa Comunidade, detalla na súa publicación a trama viaria medieval na zona, e as súas variantes e conexións territoriais.

Esa época medieval coincide coa itinerancia da sede da diocese, (102 anos moi activos) polo que superpoñer as diversas sedes aos camiños documentados pola historiadora é unha forma de nos aproximar ás distintas localizacións das sedes.

A fig. 13 amosa un percorrido espacial e temporal, desde a proto-sede de Bretoña ata a máis contemporánea de Ferrol, pasando por orde cronolóxica por San Martiño de Mondoñedo, Mondoñedo (Valibria) e Ribadeo, sendo estas tres últimas as sedes medievais consolidadas nas que se centra esta proposta.

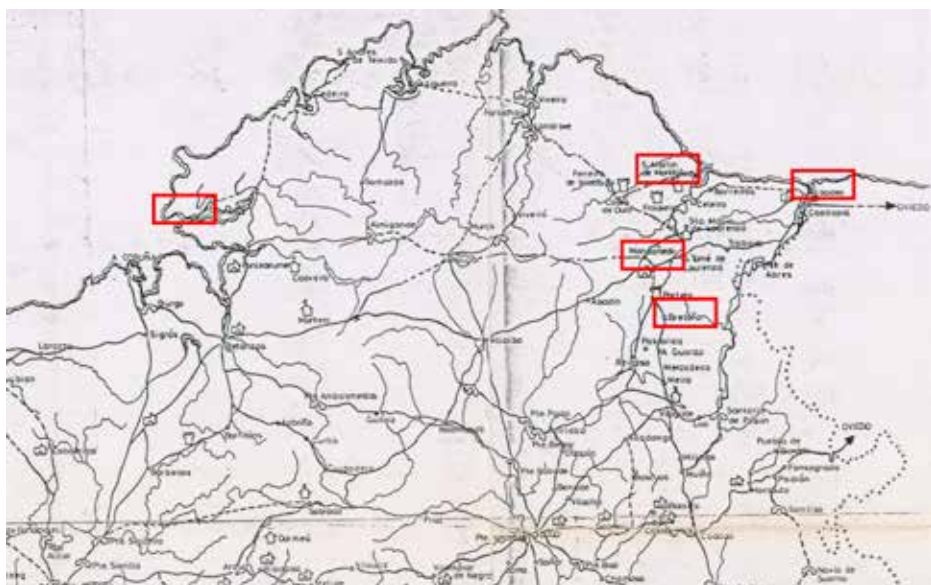

Fig. 13. Sedes históricas da Diocese mindoniense sobre o mapa dos camiños medievais de Elisa Ferreira Priegue. Boletín Auriense nº 8 Museo arqueolóxico de Ourense.

O espetar turístico

A partir de finais do século XIX o turismo configúrase como un sector económico en constante expansión. Ao mesmo tempo, cobran importancia as estratexias publicitarias en todos os ámbitos da promoción, que se aplicarían tamén a este sector. En 1928, coa creación do Patronato Nacional de Turismo, nacen as iniciativas de publicidade turística desde o ámbito público, entre as que salienta o cartaz como soporte.

Os atractivos arquitectónicos foron os que acadaron un maior impacto nestes primeiros tempos, co obxecto de presentar ao público nacional e internacional os valores históricos e artísticos de España. Neste contexto, os elementos patrimoniais analizados neste artigo foron obxecto de interese pola publicidade turística da época, así como en períodos posteriores, salientando en especial os últimos anos da década de 1960, da man do Ministerio de Información e Turismo.

Nos anos seguintes, ao interese monumental da Mariña Lucense, únense dous activos que han de protagonizar a publicidade turística ata os nosos días (fig.14).

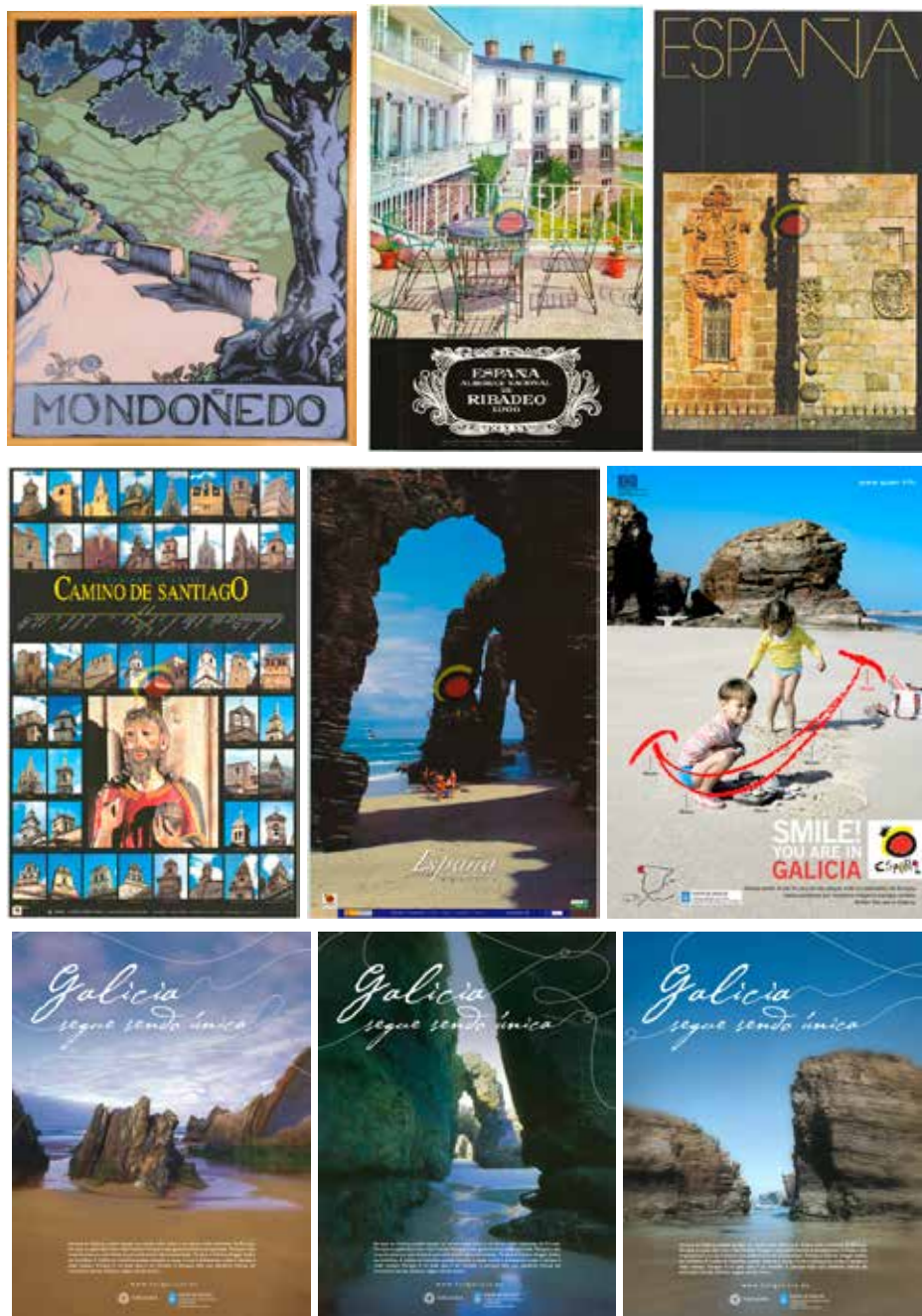

Fig. 14. Recursos turísticos de Mondoñedo e Ribadeo nos cartaces turísticos de España (1929, 1968, 1970, 1998, 2002 e 2005) e Galicia (2016).

Dunha banda, o Camiño de Santiago, que desde a década de 1990, e en especial a partir do Ano Xacobeo 1993, comeza a configurarse como recurso turístico, ata converterse nos nosos días no principal produto turístico de Galicia. En 1998 a Catedral de Mondoñedo forma parte dun cartel que tiña como motivo central o Camiño do Norte editado pola Secretaría de Estado de Turismo, Comercio e Pequena e Mediana Empresa.

Doutra banda, a Praia de Augas Santas, coñecida desde os anos 60 como As Catedrais, posiblemente a causa dos directores do campamento xuvenil de A Devesa, que terían sido os primeiros en referirse a este areal como “La Catedral”. A comezos da década de 1980, o Presidente Leopoldo Calvo Sotelo foi fotografado no areal, contribuíndo a difundir este espazo en todo o estado. Ao longo dos anos seguintes a popularidade da praia incrementouse progresivamente, ata chegar a ser desde 2002 unha imaxe habitual das campañas de promoción turística, tanto a nivel nacional como, especialmente, autonómico.

A aceleración da súa popularidade viuse favorecida polos recoñecementos outorgados en diversas plataformas, salientando a distinción de Trivago en 2013 como primeira praia preferida polos europeos, así como polo efecto das redes sociais e, especialmente pola mellora da súa conectividade grazas á construción da Autovía do Cantábrico (A8) que une Baamonde (Lugo) e Bilbao, e cuxa construción iniciouse en 2007 e rematou en 2014.

A saída 516 da A8 é un nó de acceso directo á praia, localizada a tan só 2 km, e especificamente sinalizada cun rótulo monumental, o que podería supor outras das razóns fundamentais para explicar o éxito da praia e a saturación experimentada nos últimos anos, motivo polo cal a Consellería de Medio Ambiente estableceu en 2015 un límite de 4.812 visitantes diarios nos meses de xullo, agosto e setembro e en Semana Santa, de acordo ao disposto no Decreto 80/2015, do 11 de xuño, polo que se aproba o Plan de conservación do Monumento Natural da Praia das Catedrais.

Datos estatísticos sobre as visitas ás “Catedrais de Mondoñedo”.

A continuación analízase como son hoxe “As Catedrais de Mondoñedo” como fenómeno de atracción turística ou de visitantes. A tal fin, represéntanse en sección (fig. 15) Augas Santas, San Martiño, e Mondoñedo, permitindo comparar á mesma escala a relación de cada fito co individuo.

Fig. 15. Siluetas da Praia das Catedrais, San Martiño de Mondoñedo e Santa María da Asunción, á mesma escala.

Tres monumentos cunha altura similar, que van desde os 12 metros de San Martiño aos 15 metros dun dos arcos máis emblemáticos da praia das Catedrais, pasando polos 14 metros da altura interior da Catedral de Mondoñedo. Pese a esta relación material, a diferente intensidade de ocupación que sofren leva a falar de tres realidades moi diferentes (fig. 16).

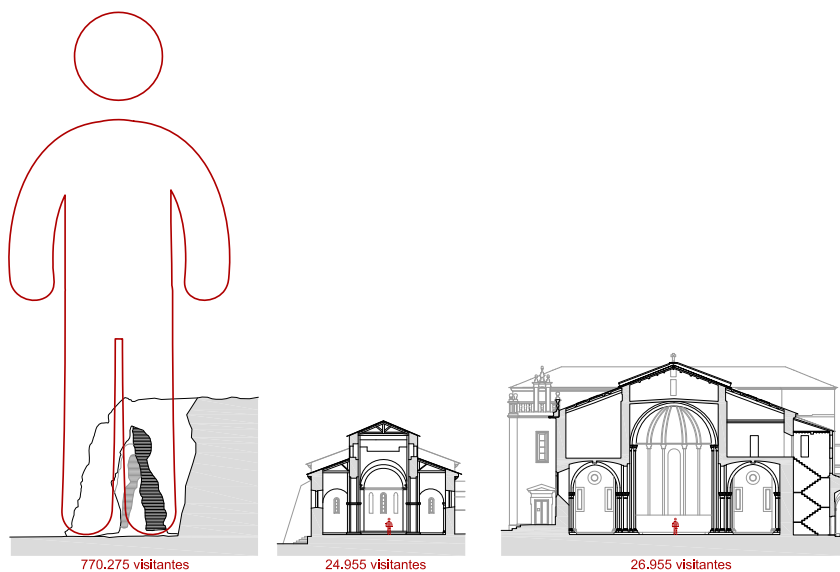

Fig. 16. Peso proporcional da presenza de visitantes na Praia das Catedrais, San Martiño de Mondoñedo e Santa María da Asunción, con datos de 2019.

A Basílica de San Martiño de Mondoñedo é o monumento que en 2019 acolleu un menor número de visitantes, recibindo o templo e o centro de interpretación un total de 24.692 persoas segundo os datos facilitados por Silvia Blach responsábel da acollida.

A Catedral de Mondoñedo, pola súa banda, recibiu nese mesmo ano un total de 26.955 visitantes segundo as cifras proporcionadas por Artisplendore, empresa responsable da xestión turístico-cultural da Catedral. Este número non ten en conta aos asistentes a actos litúrxicos e eventos, que poderían supoñer un incremento de ata un 20%, ascendendo a cifra total a máis de 32.000 visitantes.

Respecto á praia das Catedrais, os datos aportados pola Dirección Xeral de Patrimonio Natural sinalan que en 2019 se expediron un total de 274.226 autorizacións para visitar o areal. Tal e como se apuntou anteriormente, este dato correspóndese coas visitas en época na que é obrigatoria autorización, isto é, de xullo a setembro e en Semana Santa.

Aplicando o razoamento que se presenta na publicación *O Turismo na Praia das Catedrais* (Crecente et al., 2016), en tempada alta hai persoas que acceden ao areal sen autorización, fundamentalmente debido a que efectúan a súa visita fóra do horario de control establecido. En consecuencia, cómpre incrementar estas cifras nun 10%, co obxecto de ter unha fotografía real do panorama turístico da praia, o que leva a estimar que durante 2019, nos meses nos que se require autorización, visitaron o areal un total de 301.648 persoas. A partir destes datos, pódese inferir que ao longo de todo o 2019 visitaron a praia 600.828 persoas, cifra que ascendería a 706.037 visitantes no conxunto que vai máis aló da praia e inclúe os cantís, parte principal dos valores ambientais do Monumento Natural (fig. 17).

	VISITANTES PRAIA 2019	VISITANTES MONUMENTO 2019
xaneiro	13532	15561
febreiro	19975	22971
marzo	27880	32062
abril	38981	44829
maio	49005	56356
xuño	55704	64060
xullo	86732	104079
agosto	139132	166959
setembro	75811	90973
outubro	46254	53192
novembro	23535	27065
decembro	24288	27931
TOTAL	600.828	706.037

Fig. 17. Hipótese do total de visitantes na Praia das Catedrais e no Monumento Natural en 2019, e distribución mensual (actualizado).

Neste punto cómpre lembrar que a autorización é só requirida para o acceso ao areal e non para o conxunto do Monumento Natural, que comprende un total de 29 hectáreas. O número de persoas no Monumento Natural é maior, ao incluír a aquelas persoas que non descenden ao areal, xa sexa por non ter autorización, por estar a marea alta, porque o obxecto da súa visita é outro ou por cuestións de accesibilidade, xa que actualmente só se pode baixar á praia por escaleiras.

A revisión efectuada neste artigo respecto ao número de visitantes na praia das Catedrais constata que as estatísticas actuais de visitantes serían próximas ao escenario de mínimos previsto para a praia e o Monumento Natural (fig.18) por Crecente et al. (2016) o que leva a concluír que, se ben o número de visitantes continúa en aumento ano tras ano, o crecemento porcentual é cada vez menor.

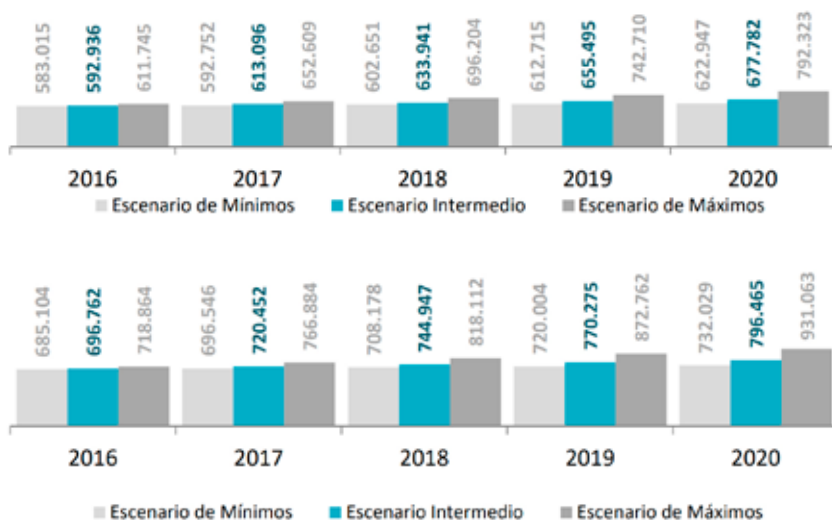

Fig. 18. Estimación do número de visitantes na Praia das Catedrais (imaxe superior) e no Monumento Natural (imaxe inferior) nun escenario de mínimos. Fonte: O Turismo na Praia das Catedrais (Crecente et al., 2016)

Demanda turística nas Catedrais de Mondoñedo

No epígrafe precedente abordouse a cuestión do número de visitantes nas “Catedrais de Mondoñedo” en 2019. Antes de facer unha análise exhaustiva destes datos desde o punto de vista turístico, cómpre diferenciar os conceptos de visitante e turista, sendo a existencia de pernoita o factor clave para a súa clasificación. Así, un turista é un visitante que pernoita (Na-

cións Unidas e Organización Mundial do Turismo, 2008) e, polo tanto, xera maiores beneficios no destino é na contorna.

Para analizar o número de turistas recórrase en primeiro lugar a datos da Enquisa de Ocupación Hoteleira para o municipio de Ribadeo, pois é o único dos concellos que integran a área de análise para os que o Instituto Galego de Estatística ofrece datos. En base a esta fonte, os establecementos hoteleiros de Ribadeo rexistraron en 2019 un total de 60.850 turistas.

A comparación desta cifra coa do número de visitantes na praia das Catedrais, revela que só un 10,12% do número de persoas que accederon ao areal pasaron a noite en Ribadeo.

O funcionamento dos fluxos turísticos non entende de límites administrativos, de modo que os termos municipais nos que se encadren os principais obxectos de atracción turística (neste caso, a Praia das Catedrais, Ribadeo), non teñen por que coincidir co termo municipal no que se produza a pernoita. Por ese motivo, recórrase a datos estatísticos de turismo a un nivel territorial superior, o xeodestino Mariña Lucense.

Os xeodestinos turísticos están definidos na Lei 7/2011, do 27 de outubro, do turismo de Galicia, no seu artigo 23.1 do seguinte modo “*Para os efectos desta lei, enténdese por xeodestinos turísticos as áreas ou os espazos xeográficos limítrofes que comparten unha homoxeneidade territorial baseada nos seus recursos turísticos naturais, patrimoniais e culturais, con capacidade para xerar fluxos turísticos e que, xunto á súa poboación, conforman unha identidade turística diferenciada e singular.*” O xeodestino no que se enmarca este artigo é a Mariña Lucense (fig. 19), conformado polos concellos de Alfoz, A Pontenova, Barreiros, Burela, Cervo, Foz, Lourenzá, Mondoñedo, Ourense, O Valadouro, O Vicedo, Ribadeo, Trabada, Viveiro e Xove.

Fig. 19. Xeodestino Mariña Lucense. Fonte: <https://amarinalucense.gal/>

VIAXEIROS							
	RIBADEO	MARIÑA LUCENSE		LUGO (PROV.)		GALICIA	
	Nº	Nº	% Ribadeo	Nº	% Ribadeo	Nº	% Ribadeo
2005	61.339	126.629	48,4	462.348	13,3	3.529.903	1,7
2006	62.621	126.773	49,4	484.994	12,9	3.599.222	1,7
2007	60.786	122.734	49,5	516.228	11,8	3.739.522	1,6
2008	54.420	116.523	46,7	537.055	10,1	3.532.737	1,5
2009	58.783	114.689	51,3	512.742	11,5	3.399.456	1,7
2010	60.992	114.163	53,4	595.157	10,2	3.798.994	1,6
2011*	..	99.053		529.833		3.354.068	
2012	48.866	101.511	48,1	502.756	9,7	3.216.346	1,5
2013	65.473	126.917	51,6	557.464	11,7	3.374.160	1,9
2014	63.018	135.039	46,7	635.684	9,9	3.647.571	1,7
2015	69.618	131.537	52,9	709.133	9,8	4.079.538	1,7

Fonte: Elaboración propia a partir de Instituto Nacional de Estadística.

* A fonte manexada non recolle os datos correspondentes ao ano 2011.

Fig. 20. Comparativa da cifra de viaxeiros a diferentes escalas territoriais (2005-2015)
O Turismo na Praia das Catedrais (Creciente et al., 2016).

De acordo aos datos da Enquisa de Ocupación Hoteleira, en 2019 pernoitaron neste xeodestino un total de 162.934 turistas (fig. 20), o que supón un 27,11% do número de persoas que accederon á Praia das Catedrais.

A falta de datos que permitan coñecer mellor o perfil dos visitantes e turistas e os percorridos que efectúan no xeodestino, e cantos destes visitantes a Praia visitan as sedes catedralicias, considérase que a Praia das Catedrais, como grande icona turística que é, pode servir como foco de atracción para aumentar as visitas aos recursos culturais cos que conta o territorio, incrementando así o número de turistas e a estadía media do destino, obxectivo principal dun destino turístico.

E en como se planifica, ordena, e distribúen os fluxos turísticos sobre o territorio, radica a posibilidade de orientar o incontrolado fenómeno actual a unha forma máis respectuosa coa contorna e cos habitantes, o tempo que se incrementa a satisfacción pola experiencia turística. Sobre estas bases, formúlase a proposta que se presenta no seguinte capítulo.

A PROPOSTA: VÍA CULTURAL DAS CATEDRAIS DE MONDOÑEDO

A fig. 21 traslada ao territorio a distribución dos monumentos e fitos turísticos sobre os que versa este artigo, engadindo as sedes catedralicias, outros puntos de importancia e os camiños que os conectan.

Así dispoñemos o suroeste da imaxe o símbolo que representa a Catedral da Asunción en Mondoñedo, a continuación en dirección norleste o símbolo que presenta o mosteiro de San Salvador de Lourenzá, no extremo noroeste San Martiño de Mondoñedo preto da vila de Foz, no centro superior da imaxe a icona da praia das Augasantas, hoxe comercializada como As Catedrais, e no extremo norleste a vila de Ribadeo. Completamos as iconas cunha representación do santuario das Virtudes de Arante.

Queremos neste punto chamar a atención do valor dos fitos que se sinalan. Dous deles patrimonio Mundial, a sede Mindoniense, e o mosteiro de Lourenzá, por estar identificados na ampliación da declaración do Camiño de Santiago do Norte. Dous BIC's no caso de San Martiño en Foz, e o casco histórico de Ribadeo. Completamos o listado coa igrexa de Arante ben catalogado, e o areal ribadense catalogado como Monumento Natural.

Fig. 21. Sedes catedralicias e Fitos turísticos principais.

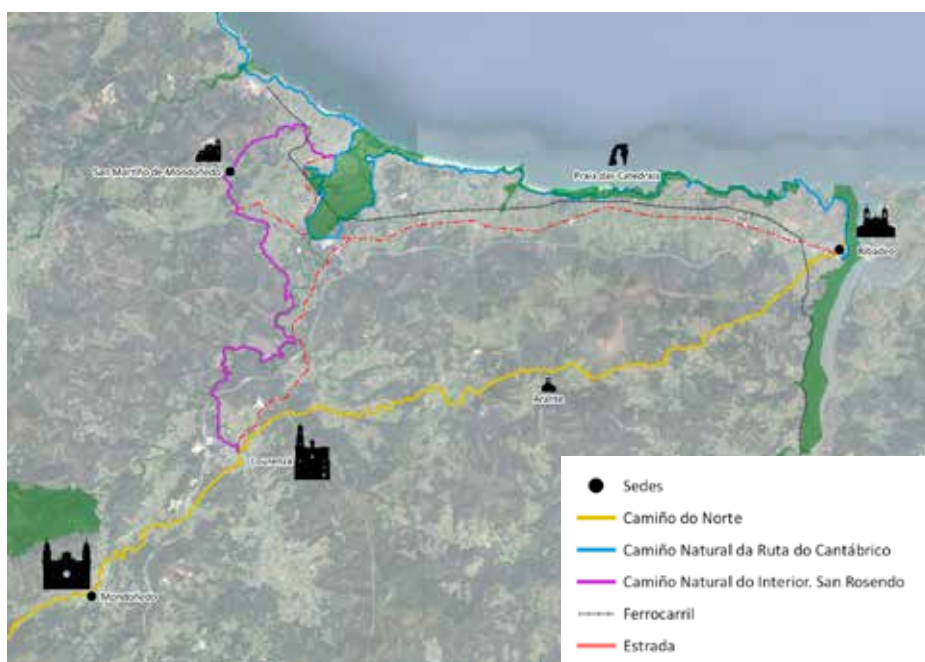

Fig. 22. Sedes episcopais, fitos turísticos e camiños e viario existente.

Analizamos agora a fig. 22, que presenta as posíbeis conexións entre as Sedes antes presentadas e os fitos turísticos relacionados territorial e nominalmente con elas. Así temos en primeiro lugar un Itinerario Cultural de primeira magnitude como e o Camiño a Santiago do Norte declarado Patrimonio Mundial en 2015, como ampliación do camiño Francés e que conecta Ribadeo con Mondoñedo, pasando entre outros lugares sobranceiros por Arante e Lourenzá.

Por outra banda e percorrendo a costa norte, e disfrutando da beleza desa paisaxe resultado do traballo de millóns de anos do mar sobre rochas de sobranceiro valor xeolóxico temos o camiño natural da Ruta do Cantábrico, sinalizado e dotado de elementos de orientación e interpretación. Este conecta en Foz, co camiño natural de Interior San Rosendo, tamén equipado que nos leva da vila focense, pasando por San Martiño ata Lourenzá, onde enlazamos co Camiño de Santiago do Norte.

Como complemento deste viario peonil, un completo viario rodado con autovía, estradas nacionais, e locais, así como unha liña ferroviaria en declive, que está a espera dalgunha razón para existir, e esta que propoñemos pode ser unha delas.

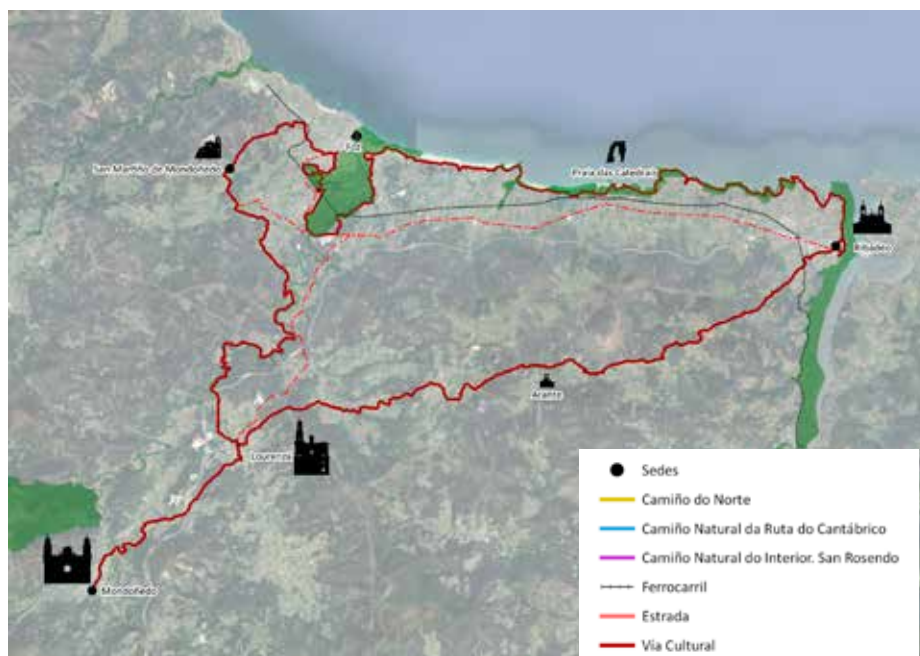

Fig. 23. Proposta de Vía Cultural.

Así, a conexión peonil das tres sedes é posible a partir do trazado do Camiño de Santiago e dous camiños naturais existentes, sinalizados e plenamente operativos, para desenvolver nun percorrido circular, con distintos puntos de inicio, unha actividade de descubrimento dos valores do territorio do Bispado entorno as súas tres sedes históricas principais.

Ademais dos valores culturais temos que destacar os valores ambientais, xa que discurremos en gran parte do percorrido por espazos naturais, ademais do Monumento Natural, a Reserva da Biosfera río Eo, Oscos e Terras de Burón.

A partir desta reflexión territorial, nace a proposta de crear a primeira Vía Cultural de Galicia (fig. 23). O artigo 10 da Lei 5/2016, do patrimonio cultural de Galicia establece as Categorías de bens inmobles declarados de interese cultural, sendo unha delas a de vía cultural definida como “*vía ou camiño de características orixinais recoñecibles que forma parte ou que o formou no pasado da estrutura tradicional do territorio, cun relevante interese histórico, arquitectónico, arqueolóxico, etnolóxico ou antropolóxico.*”

A pesar de que esta figura está contemplada na lexislación, polo de agora non existe na nosa Comunidade ningunha vía cultural declarada, polo que se propón estruturar a primeira, a partir dos itinerarios e recursos existentes baixo a denominación de “Vía Cultural das Catedrais”. O tempo estase a estudar unha redefinición do concepto para afastala dunha comprensión so física, e incluír o compoñente inmaterial.

Para a súa articulación primase a conexión peonil, empregando rutas existentes e abertas o público. Como complemento, entre Barreiros e Foz un paso de barca permitiría conectar Ribadeo e Foz en 23 km, achegando San Martiño (fig. 24).

O resto das distancias das etapas móvense en entornos asumibles por distintos tipos de usuarios, e a máis longa de todas elas, que é a que une Ribadeo con Foz, ou o que e o mesmo entre a Colexiata e San Martiño de Mondoñedo, pódese resolver grazas a presenza do ferrocarril de ancho métrico, ou dunha interesante singradura marítima. Ademais esta etapa mais longa ten unha parada obrigada que pode axudar a pousar a camiñada que é a visita o areal das Augas Santas.

A suma total de distancias da Vía Cultural proposta, está nas primeiras estimacións entorno os 100 km, moi cerca da cifra dos 102 anos, que esta percorre co abano temporal das tres sedes visitadas en vigor entre 1117 e 1219.

Fig. 24. Proposta de Vía Cultural con interdistancias e alternativas marítima.

A proposta complementase coas vías rodadas e especialmente a liña do antigo ferrocarril de vía estreita FEVE, agora coñecida como Renfe ancho métrico, para dar servizo e apoio o desenvolvemento e implantación da rota, e os distintos tipos de públicos e grupos.

Esta idea que se presenta neste artigo afástase da actual tendencia rexistrada en Galicia de perseguir a incorporación de novos territorios aos Camiños de Santiago, optando por explorar a figura de Vía Cultural recollida na lei. Esta proposta representa unha oportunidade para a comarca, perfectamente viable polos seus valores culturais, históricos e paisaxísticos.

No seu conxunto, a vía cultural afecta aos municipios de Ribadeo, Barreiros, Foz, Lourenzá, e Mondoñedo, todos eles no xeodestino Mariña Lucense.

Está en liña coas propostas slow presentadas polo Xeodestino da Mariña Lucense na Feira Internacional de Turismo Fitur 2020 (fig. 25 e fig. 26), nun excelente traballo desenvolvido desde a xerencia deste Xeodestino.

Pero o que é máis importante, esta proposta aproveita as principais fortalezas do territorio ao combinar os sitios do Patrimonio Mundial que representan os Camiños do Norte, e os BICS principais, coas rutas existentes e a Praia de Augas Santas.

O resultado pode dar lugar a unha experiencia de tres ou cinco días que contribúa á dinamización turística deste ámbito territorial, transformando excursionistas en turistas e aumentando a estadía media no destino.

Fig. 25. Turismo Slow na Mariña Lucense.

Fig. 26. Presentación da Mariña Lucense en FITUR 2020.

Sobre a base dos elementos patrimoniais do maior interese poden articularse ofertas complementarias de aloxamento, restauración e actividade diversas dende a artesanía a espeleoloxía, de cara a propoñer unha experiencia inmersiva nun paisaxe interior moi pouco transitado, e que so recentemente o camiño de Santiago veu a descubrir.

A Vía proposta e a súa denominación pretende unha certa xustiza poética tentando integrar no produto turístico, as auténticas protagonistas, que un uso mercantil ou comercial da denominación catedral, usurpou as orixinais de San Martiño, Ribadeo, ou Mondoñedo, e concentrou nun areal que hoxe se converte no elemento tractor do interese turístico de toda unha comarca.

CONCLUSIÓN

Cando presentamos en San Martiño de Mondoñedo en Foz o tesouro de San Gonzalo que se garda no Cabido de Mondoñedo, deseñamos unha liña de souvenirs baseados no tesouro (fig. 27), é destacamos na cámara do Bispo o báculo e o anel.

O singular anel de posible orixe normando do Bispo San Gonzalo, ten gravada a inscrición “NOLO:ESSE:DATUM NEQUE:VENDUM:DATUS”, que poderíamos traducir como “NON QUERO SER DOADO NIN VENDIDO” (fig. 28).

Fig. 27. Souvenir deseñado para San Martiño de Mondoñedo. Ánxeles Campos.

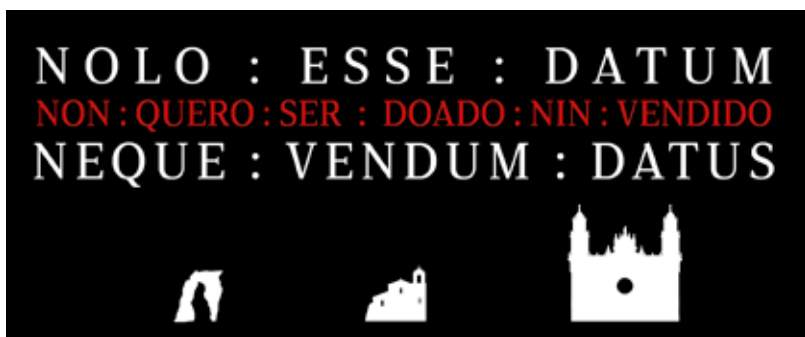

Fig. 28. Texto da inscrición do anel de San Gonzalo é a súa tradución.

Dalgunha maneira, nós estamos hoxe a dar e vender os nosos recursos, sen xestionalos axeitadamente. Isto é, sen obter valor deles para a comunidade, para o territorio e para os veciños e veciñas, e sen ofertar unha experiencia satisfactoria para os visitantes, que na maioría dos casos se reduce a unha rápida visita coa proba gráfica de tela realizada, aínda que para iso impacten no medio (afectando os cantís), ou poñéndose en risco asímesmos. E o que é mais importante para o patrimonio da diocese, sen coñecer ou desfrutar de conxuntos monumentais do máximo valor.

Corrixir esta situación pasa por adoptar medidas a diversas escalas, entre as que se consideran de especial importancia as seguintes:

- Aprobar definitivamente o PE_1, Plan Especial de Protección da Praia das Catedrais, e posta en marcha das súas propostas para a mobilidade, o manexo de fluxos e a atención aos visitantes.

- Completar o proceso de rehabilitación e visita do conxunto de San Martiño de Mondoñedo e incluílo en redes europeas.
- Ampliar o museo catedralicio é diocesano de Mondoñedo no Pazo Episcopal, e reclamar do Programa «1,5% Cultural» o apoio necesario.

E para dinamizar estes recursos desde o punto de vista turístico e patrimonial implantar a Vía Cultural As Catedrais que os conectaría, permitindo transformar visitantes en turistas, e incrementar a estadía media, que hoxe apenas supera as dúas noites, contribuíndo a impulsar e consolidar o Xeodestino A Mariña Lucense.

O equilibrio necesario é posible e favorable para ambos, Patrimonio e Turismo, e o que é mais importante para os que o visitan, e para os habitantes ou custodios dese Patrimonio: NOLO:ESSE:DATUM NEQUE:VENDUM:DATUS, sexa pois.

BIBLIOGRAFÍA

- Crecente Maseda, J.M., Carballo Neira, M.C.; Santiago Tojo, R., Álvarez Seoane, G. (2016). O turismo na praia das Catedrais. Monografías do Ibader - Serie Biodiversidade. Ibader. Universidade de Santiago de Compostela. Lugo.
- Ferreira Priegue, E.: “Los caminos medievales de Galicia”. Boletín Auriense, anexo 9. Ourense, 1988.
- Nacións Unidas e Organización Mundial do Turismo (2008). Recomendacións internacionais para estadísticas de turismo 2008 (RIET 2008), Nova York e Madrid.
- Decreto 80/2015, do 11 de xuño, polo que se aproba o Plan de conservación do monumento natural da Praia das Catedrais.
- Lei 7/2011, do 27 de outubro, do turismo de Galicia.
- Lei 5/2016, do 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia

REFERENCIAS DIXITAIS

Turismo na Praia das Catedrais (2016).

<http://www.ibader.gal/ficha/140/208/O-turismo-na-praia-das-Catedrais-2016-.html>